

אורות הנפש - תיקון המידות במשנת הרב קוק

ד"ר ברוך כהנא

חלק ב' - תחושת האני

המושג הראשון שאנסה לראות במושגיה של הדינמיקה היסודית הזו הוא תחושת האני שלנו, חוויה שלפי חלק מהשיטות הפסיכולוגיות מהווה את מרכז חיינו הנפשיים (כדאי לעיין במשנתו הפסיכואנליטית של היינץ קוהוט כדי לראות כיצד הוא מעמיד את כל העולם הנפשי על החוויה שהוא מכנה "תחושת העצמי").

לא נתפלא כשנראה שלחוויה הבסיסית הזו מוצא הרב את המקור הגבוה ביותר שאפשר:

"ואני בתוך הגולה. האני הפנימי העצמי, של היחיד ושל הציבור, אינו מתגלה בתוכיותו רק לפי ערך הקדושה והטהרה שלו, לפי ערך הגבורה העליונה, הספוגה מהאורה הטהורה של זיו מעלה, שהיא מתלהבת בקרבו. חטאנו עם אבותינו, חטא האדם הראשון, שנתנכר לעצמיותו, שפנה לדעתו של נחש, שפנה לדעתו של נחש, ואבד את עצמו, לא ידע להשיב תשובה ברורה על שאלת איך, מפני שלא ידע נפשו, מפני שהאניות האמיתית נאבדה ממנו, בחטא ההשתחואה לאל זר. חטא ישראל, זנה אחרי אלהי נכר, את אניותו העצמית עזב, זנח ישראל טוב. חטאה הארץ, הכחישה את עצמיותה, צמצמה את חילה, הלכה אחרי מגמות ותכליתים, לא נתנה את כל חילה הכמוס להיות טעם העץ כטעם פרי, נשאה עין מחוץ לה, לחשוב על דבר גורלות וקריירות. קטרגה הירח, אבדה סיבוב פנימיותה, שמחת חלקה, חלמה על דבר הדרת מלכים חיצונה. וכה הולך העולם וצולל האבדן האני של כל אחד, של הפרט ושל הכלל. באים מחנכים מלומדים, מסתכלים בחיצוניות, מסיחים דעה גם הם מן האני, ומוסיפים תבן על המדורה, משקים את הצמאים בחומץ, מפטמים את המוחות ואת הלבבות בכל מה שהוא חוץ מהם, והאני הולך ומשתכח, וכיון שאין אני אין הוא, וקל וחומר שאין אתה. רוח אפנו משיח ד', זהו גבורתו, הדר גדלו, איננו מבחוץ לנו, רוח אפנו הוא. את ד' אלהינו ודוד מלכנו נבקש, אל ד' ואל טובו נפחד, את האני שלנו נבקש, את עצמנו נבקש ונמצא, הסר כל אלהי נכר, הסר כל זר וממזר, וידעתם כי אני ד' אלהיכם, המוציא אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים, אני ד'." (קובץ ג', כג)

התגלות האלוקות במציאות (וכן, כמובן, הכמיהה הפנימית להתגלות כזו) מתפרטת לאינספור גוונים וגווני גוונים, ולכל פרט במציאות גוון מיוחד משלו. זהו שורשו העמוק של הפרט הזה, זהו שורש הייחודיות העמוקה שלו, חלקו המיוחד בטוב הכללי השואף להתגלות בעולם. האדם חש את הייחודיות הזו, ומכנה אותה "אני". לכן אי אפשר להגיע לשום התפתחות נפשית אמיתית אלא דרך הבנת הייחודיות העמוקה של אותו אדם ספציפי. הרב משתמש פה בניסוח שאין לו אח ורע, למיטב ידיעתי, בשום מקום בספרותנו: "את האני שלנו נבקש...אני ד' אלקיכם". האני הוא התגלות אלקית, וכשאדם אומר "אני", כוונתו- גם אם כוונתו הלא מודעת- לאלקים- "אני ד' אלקיכם". לא פחות!

נובע מכאן שאפילו לגאווה יש מקור בקדושה, והוא הכרת היותנו, בשורש השורשים של עצמיותנו, גוון מגווני האור האלקי המלא את המציאות כולה:

"שורש הגאווה היא בקדושה גדולה, היא הגאווה הקדושה. מתגאים אנו בד' באלהים הגדול, חרב גאותנו. מתגאים אנו ביחד עם כל העולמים, עם כל היצורים, כי כולנו יצורי אלהים חיים אנחנו" (קובץ ו, קנח).

עד כדי כך חשובה ייחודיותו של האדם, עד שמי שאינו מחפש את נקודתו המיוחדת כדי לבנות את עולמו לפיה דווקא, מי שמסתפק בחיים הבנויים על מסורת אבות שקיבל, או על כניעה לדעות הרווחות בחברה בה הוא חי, אינו ראוי באמת לשם אדם:

"מי שאין נפשו משוטטת במרחבים, מי שאינו דורש את אור האמת והטוב בכל לבבו, איננו סובל הריסות רוחניות, אבל אין לו גם כן בנינים עצמיים. הוא חוסה בצילם של הבנינים הטבעיים, כמו השפנים, שהסלעים הם מחסה להם. אבל האדם, מי שנשמת אדם באמת בקרבו, נשמתו לא תוכל לחסות כי אם בבנינים שהוא בונה בעמלו הרוחני..." (קובץ א', קפד). הווה אומר, העצמיות חשובה לאין ערוך מן ההתאמה לציויי חברתי כלשהו. האם אפשר לומר דברים נאים מאלה על האינדיבידואליות העמוקה האמורה לאפיין כל אדם באשר הוא? (ואולי כדאי להוסיף, הדגשה כזו של האינדיבידואליות אינה מובנת מאליה, לא ביהדות ולא בפסיכולוגיה. תאורטיקנים פסיכואנליטיים לא מעטים ראו בתחושת הייחודיות סימפטום של הפרעה נרקיסיסטית-רא' בספרו של סטיבן מיטשל 'תקווה ופחד בפסיכואנליזה', פרק 4. אפילו בחסידות, ממנה ינק הרב את עיקרי משנתו הפסיכולוגית, לא קל למצוא דברים כל כך מפורשים וחריפים).

ועם זאת, האדם הפרטי באמת אינו אלא גוון אחד בתוך התגלות אלקית מופלאה, שמספר גווניה כמספר הנשמות המחיות את העולם האנושי כולו. האני שלו הוא מעין 'חרך הצצה' מיוחד ממנו הוא יכול להשקיף על האינסוף, ולהעשיר את זולתו כשישתף אותו במראות המופלאים הנגלים לו אגב הצצה זו. כמה קל להתבלבל, ולחשוב את המחזה הייחודי שהוא רואה לתכלית הכל, ולבטל כל תמונה שונה של האמת, למשל זו הנגלית לזולתו!

"הרואה אוכלוסי ישראל אומר ברוך חכם הרזים. לפי שאין דעתן דוממות זל"ז ואין פרצופיהם דומים זו לזו. כל שישתכל יותר האדם בתוכן הנפשות הפרטיות של בנ"א יותר ישתומם על ההבדל הגדול שיש בין תכונה לתכונה, בין מצד החינוך שהכה שורש בלב כ"א באורח פרטי ומשונה משל זולתו, בין מצד התכונה הטבעית הקבועה בטבע היצירה, הפועלת ג"כ על המראה החיצוני של הגוף. ומ"מ דוקא ע"י השינויים הם מתאחדים כולם למטרה אחת, לבנין העולם בתעודתו הראויה לו. הרי יש להתפלאות על החכמה העליונה שע"פ הרזים הפנימיים הידועים וגלויים רק לפניו ית' מתקשרים ומתיחסים כל אלו ההפכים זה לזה, עד שע"פ צירוף כל הדיעות והפרצופים השונים יצא בנין הרמוני מתאים מאד. ואלמלא היתה ידיעה לבני אדם בדבר השיווי הפנימי שלהם, לא הי' כ"א מושך כ"כ לחוגו בקנאה יתירה והיתה הפרטיות מתבטלת, ומתוך בטול הפרטיות לא הי' חומר לבנות את הכלל. ע"כ שם השם ית' בטבע, שכל יחיד שבבנ"א אינו מתיחס אל העולם כ"א ע"פ פרטיותו ומתגדר בה, ע"כ הוא משלים את הראוי לו. ולפעמים הוא רואה רצונותיו של חבירו כאילו הם מיותרים בעולם. ואילו הי' דעתו קרובה כ"כ לציורו של חבירו כמו שהוא קרוב לשל עצמו, הי' מתחלש אצלו התייחסותו לעצמו והי' חסרון בהשלמת פרטו, עד שמזה היתה תוצאה לחסרון השלמה אל הכלל כולו. ע"כ נשארו בגלוי השינויים בכל תקופם, ובפנים בעומק רזי החכמה העליונה שם המה מתאחדים, עד שלסוף כשיושלם החינוך האנושי, לא יהי' צריך כ"כ הפרטיות שמירה מעולה כזאת, "אהפך על העמים שפה ברורה לקרא כולם בשם ד' ולעבדו שכם אחד". וכ"ז שבחילוקים וההבדלים צריכים לעולם, הרזים שעל ידם מתאחדים כל הפלגות הם נתונים בנרתיק מכוסים מעיני בנ"א, ויען שישראל יהיו הגורמים להוצאת הרזים הללו לאורם, מברך בראיית אוכלוסייהם "ברוך חכם הרזים" (ברכות ב', פרק תשיעי, רפד)

הוזה אומר: הפרטיות היא נאה וקדושה, אבל חלקית. הסכנה נובעת מהפיכת החלקיות לשלמות, ודחיית כל מה שנותר מחוץ לה. האדם הרואה את עצמו – כפרט מוגבל- כתכלית הכל, מעמיד את עצמו במובן מסוים מול המציאות כולה, וסוף הגדולה להתגלגל להרסנות ממש:

"אהבת האדם את עצמו יכולה להשאר רק על המדרגה התחתונה שלה, שתהיה טבעית ונמוכה, ומתוך קטנותה עלולה היא להתקלקל, ולצאת חוץ לשורה, להיות ליסוד למעשים רעים ותכונות רעות, וכפי מדתו הכשרונית של האדם, כן יכול הוא בהשחתתו להיות מסבב השחתה אל הכלל. ואותה האהבה בעצמה, יכולה להיות גם כן קדושה ואידיאלית, כל מה שהאדם מזכך את עצמו..." (קובץ א', קטו).

יוצא שלמרות מקורה האלקי הגבוה של מדת הגאווה, היא מועדת לפול לתהומות האפלות ביותר של הנפש. כדאי להביא מעט מדבריו של הרב על מדת הגאווה, כדי להבין שאין לו שום מגמה של הכחשה הצד האפל שבחיי האדם. אמת, הרב ידוע בגישתו האופטימית הבסיסית למציאות, ודבריו הממעטים בחשיבותו של הרוע זכו לפרסום רב: "כל שחרות היא רק לבנונית מוזערת" הוא כותב, "וכל רשע הוא צדק מוזער" (קובץ ז', ד). אבל כוונתו בדברים כאלה אינה להמעיט מהרסנותו של הרוע, אלא להבין את מקורו. כל רשע הוא צדק המתייחס לפרט מסוים, המוכן להרוס עולם ומלואו כדי להשיג את שלו. כמו בדוגמה שנתתי לגבי החיה הטורפת, השואפת לטוב המוזער שלה בלי לראות את זולתה. ממש כך יכול האדם לשאוף לטוב הפרטי שלו עצמו, בלי להתייחס למציאות הכללית בה הוא חי. במצב כזה, כותב הרב, אין גבול לשחיתות אליה הוא מסוגל להגיע:

"הנפש המזוהמת, שהשפלה ממרום פסגתה, לא תדע מקור רחמים וחסד במציאות, ולא אחדות וקישור בכל היש. עומד הוא כערער בערבה, כל יצור מתגאה בהוייתו הפרטית, בגאות רשע, מלא חימה על רעהו, המתנשא גם הוא להמצא" (קובץ ו, קפז).

מה שקובע את מדרגתה של האהבה העצמית, מה שמכריע בין אהבה עצמית "קדושה ואידיאלית" ל"מושחתת", הוא מעין ייחוס מוטעה. שורשה הנשגב של תחושת העצמי ראוי באמת לכל יראת כבוד. אבל ערכו האמיתי של האדם הוא בהיותו גוון אחד, מופלא ככל שיהיה, משלל הגוונים המופלא המרכיב את המציאות האנושית, הלאומית והחברתית. האדם טועה פעמיים: קודם כל כשהוא מיחס לעצמו ערך מוחלט ולא יחסי (ובכך פוגע בעצם בערכו האמיתי, כשהוא מעמיד את עצמו כנגד המציאות ולא כגוון מגוניה), ועוד הוא טועה לייחס את הערך המוחלט הזה לכל מרכיבי הווייתו הפרטית, הנעלים והשפלים כאחת. כאילו הוא, כפרט בודד, עומד במרכז ההוויה העולמית, והכל אמור להתבטל אליו. כמו שראינו קודם, האדם מסרב לקבל את מקומו בעולם האנושי המוגבל, וזועם על כך שהטוב המתגלה בו הוא יחסי ולא מוחלט. לכן הוא שב וטועה ליחס למציאותו היחסית ערך מוחלט. 'טעות' זו היא מקורו של הרוע, שקודם זיהינו אותו כנובע ממידת הגאווה:

" על פי המחשבה הגדולה של אחדות ההויה, בטלה היא השאלה של אהבת עצמו, שאלה שמוה לראשית החטאת, ואלה ליסוד המוסר. לא יש כי אם אהבת הכל, שהיא באמת האהבה העצמית הנאורה והעליונה. והאהבה העצמית המזויפת, האוהבת את הניצוץ הקטן המתראה לעיניים הטרטוט ושונאת את העצמיות המחזורת, הרי היא סמיות עיניים, שאינה פחות כסל מאשר היא רשע" (קובץ ג', ו)

בהמשך אעמוד על שורשי הייחוס המוטעה הזה, אבל לפני כן אנסה להראות את הופעותיו בעוד תחום נפשי רב חשיבות.